

HET TAAIE ONGEMAK

De paradoxen van het terrorisme

Ger Groot¹

ABSTRACT – In this article the author draws a distinction between on the one hand ‘symbol-terrorism,’ selecting its targets, be it persons or objects, on the basis of their meaning, and on the other hand ‘mass-terrorism,’ having as its main goal making as many casualties as possible. While the proportionality of the first type of terrorism renders it up to a certain point understandable, manageable and negotiable, the sheer destructiveness of the second type places it squarely outside the moral order. However, the disproportionality of the second type of terrorism undermines its own basis, since even mass-terrorism legitimizes itself on the basis of a notion of justice.

The root model of ‘symbol-terrorism’ is the political killing. Mass-terrorism, on the other hand finds its model in modern-day warfare in which civilians have become legitimate targets. The world will have to live with this legacy. Up till now, societies that have been the target of mass-terrorism have not been destabilized. Mass-terrorist attacks are experienced as a sort of natural phenomenon and the attacks tend to strengthen the legitimacy of the social order and of the governments involved. Apart from developing a suitable defence strategy against these attacks, governments will have to construct a political domain of negotiation focussing more on ending mass-terrorism, than on punishing the terrorists. When, in contrast, a war-like model is preferred, this will lead to the undermining of the social and juridical order one tries to defend.

Wie meent dat terrorisme een recent verschijnsel is, doet er goed aan de in 1907 verschenen roman *The secret agent* van Joseph Conrad te lezen. Het boek schetst een somber en mistig Londen waarin een anarchistische splintergroep een aanslag voorbereidt op het observatorium van Greenwich. Een dergelijke gebeurtenis heeft inderdaad plaatsgevonden. In 1894 ontplofte er bij dit centrum van toenmalige spits-wetenschap een bom, die echter geen fatale schade aanrichtte.

Betekenisvol was die aanslag echter wel. Het observatorium van Greenwich stond niet alleen model voor het vernuft van een moderne rationaliteit die wereldomspannend aan het worden was. Ook geografisch was Greenwich tien jaar daarvoor het letterlijke richtpunt van de wereld geworden. In 1884 werd de meridiaan die door het stadje liep de universele norm van waaruit het coördinatenstelsel voor de internationale navigatie berekend werd. Tot op dat moment was op veel kaarten de vuurtoren op de westpunt van het Canarische eiland El Hierro daarvoor richtinggevend geweest. Daar zat een zekere

¹ Ger Groot (1954) doceert filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is medewerker voor filosofie en literatuur bij *NRC-Handelsblad* en *De Groene Amsterdammer*. Hij levert regelmatig bijdragen aan wijsgerige, literaire en culturele tijdschriften. In 1998 publiceerde hij een bundel gesprekken met filosofen *Twee zielen*, in 2000 de bloemlezing *De uitgelezen Sartre* en in 2003 zijn dissertatie *Vier ongemakkelijke filosofen: Nietzsche, Cioran, Bataille, Derrida*. In 2006 verscheen zijn boek *Het krediet van het credo: godsdienst, ongelooft, katholicisme*.

aardrijkskundige logica in: die vuurtoren vormde het uiterste puntje van wat als het Europese grondgebied gold.

Politieke betekenis had die plaats echter niet. Ze vormde een verre uithoek van een natie die sinds lang haar wereldheerschappij verloren had en met het dreigende verlies van haar laatste belangrijke overzeese koloniën (Cuba en de Filippijnen) op het punt stond te vervallen tot een tweederangsmogendheid. Voor de neutraliteit van het mondiale coördinatenstelsel was dat een voordeel, maar politieke belangen hebben aan een dergelijke zuiverheid weinig boodschap. De beslissing om de nul-meridiaan naar Greenwich te verplaatsen werd dan ook niet louter gedragen door de wetenschappelijke logica die daarvoor de dekmantel vormde. Dat ook de geografie zich nu richtte naar de natie die op dat moment de machtigste op aarde was, versterkte op verborgen - en daarom des te effectievere - wijze de politieke machtssymboliek ervan.

Vanuit dat oogpunt verschijnt de aanslag op het observatorium niet alleen als veel logischer dan op het eerste gezicht lijkt, ook de parallellen met de aanslagen op het New-Yorkse *World Trade Center* van respectievelijk 109 en 117 jaar later springen erdoor des te scherper in het oog. Ook in New York was er sprake van de concentratie van een symbolische en een politieke macht die wereldomspannend was geworden, maar die tegelijk het onmiskenbare culturele stempel droeg van de hegemonie waarin deze macht geconcentreerd was.

1. Symbool- en massaterrorisme

Het hoge symbolische gehalte van de aanslagen van 11 september plaatst deze in een lange traditie, die duidelijk maakt hoe bijziend het commentaar van de Amerikaanse defensie-minister op de Europese ‘blindheid’ voor het terroristische gevaar wel niet was. Niet de onnozelheid van dit continent verklaart de verhoudingsgewijs terughoudende reacties op de recente gebeurtenissen, maar het feit dat de bevolking ervan, net als haar regeringen, sinds lang met dit verschijnsel hebben leren leven. In hetzelfde jaar als waarin Conrad zijn *Secret agent* publiceerde, schreef Andrej Bjelyj in Rusland aan zijn roman *Petersburg*, die een vergelijkbare anarchistische aanslag tegen het reeds wankele tsaristische bewind tot onderwerp had. Weliswaar was hier een persoon en niet een instelling het beoogde object, maar als functionaris van het regime was hij daarmee niettemin op duidelijk symbolische wijze verbonden. Literaire spanning krijgt het boek vervolgens doordat de anarchist die door zijn organisatie tot uitvoerder van de aanslag is aangewezen de zoon is van het slachtoffer.

‘Petersburgs nihilisme’ noemde Nietzsche deze revolutionaire gewelddadigheid, al komt het woord ‘terrorisme’ bij mijn weten in zijn werk niet voor. De archetypische anarchistische bommenlegger van het *fin-de-siècle* zette niettemin de toon voor een opstandige traditie die zich via de veemmoorden van het opkomende nationaal-socialisme, de Franse bomaanslagen uit de tijd van de Algerijnse kwestie, De Duitse *Rote Armee Fraktion* en Italiaanse *Brigate rosse*, de geweldsexplosies van de PLO, de Noord-Ierse bijna-burgeroorlog en de terreur van de Baskische ETA voortzette tot aan de bijna tweehonderd doden in de Madrileense forensentreinen op 11 maart 2004 en de meer dan vijftig slachtoffers in de Londense metro van ruim een jaar later.

Toch komt ongemerkt in deze lijst ook de onrustbarende diversiteit van deze terroristische traditie naar voren. Wie de aard van de aanslagen door de eeuw heen bekijkt, ziet een langzame verslapping optreden van het symbolische karakter van de doelwitten daarvan. Is het voorwerp van Conrads aanslag nog louter gericht op een archetypisch gebouw, waarbij zelfs geen doden worden beoogd, het einde van de reeks kenmerkt zich door een uitdrukkelijke wil tot het maken van zoveel mogelijk slachtoffers die nu juist hun *willekeurigheid* als gemeenschappelijke noemer hebben.

Het Palestijnse terrorisme – eerst van de PLO, later van haar geradicaliseerde opvolgers – vertoont deze *Werdegang* binnen één ideologisch conflict. Aanvankelijk waren ook hier vooral voorwerpen (gekaapte vliegtuigen) of symbolische personen het voorwerp van het geweld – hoewel die laatsten (zoals de vermoorde atleten tijdens de Olympische Spelen in München) al snel verwijderd raakten van de politieke macht. Een werkelijke omslag daarin vond echter pas plaats toen deze beweging zich door middel van bomaanslagen ging concentreren op het maken van zoveel mogelijk slachtoffers. Die laatste waren hoogstens nog door hun Israëlische staatsburgerschap met de doelen van de strijd verbonden – en voor velen gold zelfs dat niet.

Een strikte scheiding tussen beide vormen van terrorisme is uiteraard niet te maken. Hoewel de aanslagen van de 11de september gericht waren tegen (Amerikaanse) symbolen, beoogden ze tegelijk ook het zaaien van zoveel mogelijk dood en verderf. Terwijl de doelen van het linkse terrorisme in de jaren zeventig vrijwel uitsluitend bestonden uit personen met een specifieke machtspositie en dus een hoge symboolwaarde, was daarbij uiteraard ook hun *leven* in het geding. En in het beleid van de Ierse IRA en vooral de Baskische ETA tekent zich een zwalkende beweging af die heen-en-weer gaat tussen grote, ongerichte bomaanslagen en moorden op zeer specifieke personen – ook al nam hun symboolwaarde in het laatste geval steeds verder af, in dezelfde mate als waarin de slagkracht van de organisatie zelf dat deed.

Uiteindelijk werden vooral plaatselijke politici, vooral gemeenteraadsleden, objecten van het Baskische terrorisme, dat op minder spectaculaire maar daarom niet minder effectieve wijze gesteund werd door de alledaagse straatterrorie van de aan de ETA verbonden jeugdbeweging. Het object daarvan was de vernietiging van het politieke, democratische bestel in de betreffende deelstaat, dat de belichaming en legitimatie van een ‘buitenlands bezettingsregime’ werd geacht. Niet de ontregeling van de maatschappij als zodanig was het oogmerk van het terroristische programma, maar het inboezemen van een politieke angst die het normale functioneren van niet-separatistische *partijen* onmogelijk moest maken. Het beleid van de ETA had in dat opzicht veel gemeen met de straatterrorie van het nationaal-socialisme ten tijde van de Republiek van Weimar.

In deze gevallen was er dus sprake van een overgang tussen wat we symboolterrorisme en massa-terrorisme zouden kunnen noemen. Een heel segment van de samenleving vormde het doelwit ervan, en in principe werd de gehele bevolking daardoor geraakt. Haar politieke functioneren was voorwerp van vernietiging en dat ging iedere burger aan – al was het maar omdat hij zich wel drie keer zou bedenken daarin een actieve rol te vervullen. Aan de andere kant bleef de symbolische inzet van het geheel gehandhaafd, precies omdat de inzet daarvan ‘slechts’ een politieke was, en verderreikende gevolgen (bijvoorbeeld in de economie van de streek, de heffing van ‘revolutionaire belasting’ in de vorm van afpersings- en protectiegeld) daarvan afgeleiden vormden.

2. *Tout comprendre*

Hoewel beide terroristische gestalten dus behoren tot eenzelfde spectrum van angstinoezeming, zijn zowel hun oogmerken als hun (massa-)psychologische en praktische gevolgen verschillend. Het symboolterrorisme is wel gericht op een omwenteling van de samenleving, die het slechts met gewelddadige middelen realiseerbaar acht, maar is niet uit op de totale ineenstorting ervan. Hoogstens wordt de geschapen verwarring of de verstoring van een deel of sector van de bestaande orde (bijv. het functioneren van de democratische politiek) beschouwd als een hefboom die de instelling van een nieuwe orde mogelijk moet maken. Het massaterrorisme, daarentegen, heeft de totale ineenstorting van iedere orde op het oog, hetzij vanuit een rigoureuze vernietigingsdrift, hetzij vanuit een dermate radicale revolutie-idee dat alleen de voorafgaande schepping van een nulpunt de mogelijkheid openlegt voor wat het zelf als een ‘nieuwe schepping’ ziet. Opnieuw komt in dat laatste de verwantschap tussen beide vormen van terrorisme naar voren, die ervoor verantwoordelijk is dat zij in hun uitvoeringspraktijken vaak hand in hand gaan. Het is dan ook aan deze dubbelheid te danken dat de aanslagen van 11 september 2001 zich voor zoveel verschillende interpretaties hebben kunnen lenen. De *symbolische* impact ervan kon – naast alle oprechte ontzetting over het aangerichte bloedbad – hier en daar in het Westen en des te meer in delen van de Derde Wereld wel op enig begrip of zelfs instemming rekenen. Een breed ervaren onbehagen over de Amerikaanse heerschappij, steunend op de superioriteit van zowel haar geld als haar wapens, maakten de gebeurtenissen van die dag misschien niet aangenaam om te zien, maar voor velen wel begrijpelijk en in de ogen van sommigen zelfs gerechtvaardigd. Een veel groter voorbehoud werd daarbij echter gemaakt ten aanzien van de *reële* slachting zelf – en daarbij was niet alleen het medelijden met de slachtoffers in het geding. Via hun gezichten en de verhalen van hun nabestaanden, die de abstracte beelden van de symbolische gebeurtenis humaniseerden, werd niet alleen de menselijke betekenis van het neerhalen van de ‘torens van Babel’ tastbaar, maar werden zowel de massaliteit als de willekeur van de uitgezaaide dood duidelijk. Beide – getal en toevalligheid – gaven deze symbolische gebeurtenis een frontaliteit mee die haar niet meer toonde als een gerichte aanval op bepaalde aspecten van het Amerikaanse of zelfs westerse bestel, waarvan de hervorming door velen *eveneens* gewenst werd. Zij maakten in deze gebeurtenis een wil tot *absolute* vernietiging zichtbaar die wereldwijd nauwelijks iets anders dan afschuw kon opwekken.

Noch de radicaliteit van de vernietigingswil jegens de westerse cultuur *tout court*, noch die van de gebruikte middelen was aanvaardbaar voor het mondiale morele bewustzijn, dat beide extremismen van zich wierp. Terwijl de inzet ervan (omverwerping van de Amerikaanse-westerse hegemonie en levenswijze) onaanvaardbaar werd in in de *grondigheid* waarmee – zoals deze middelen zichtbaar maakten – deze aanval een bestel bleek te willen vernietigen dat men slechts zou willen *hervormen*, stuitte anderzijds ook het cynisme van dit *willekeurige* geweld op een onoverschrijdbare morele grens. De verwarring en morele schrilheid in het debat dat na ‘11 september’ losbarstte en waarin vooral de verwijten van ongevoeligheid en medeplichtigheid met de aanvaller óf de aangevallenen over en weer vlogen, hadden hun oorzaak vooral in deze dubbele betekenis van de aanval op de *Twin Towers* als een vorm van symbool- dan wel massaterrorisme.

Het onderscheid tussen beide is dus mede van moreel gehalte, maar ligt niet in de *wel-* of *niet-*toelaatbaarheid van elk van beide. Het zal duidelijk zijn dat het rondzaaien van dood en verderf nimmer een legitieme vorm van politiek, cultureel of zelfs religieus idealisme kan zijn. Dat neemt niet weg dat het symboolterrorisme begrijpelijker is dan het massaterrorisme en daarmee in afschuwwekkendheid door dat laatste wordt overtroffen. In het symboolterrorisme is het doel immers zichtbaarder, nabijer en in sommige gevallen zelfs aanvaardbaar of wenselijk. De middelen zijn dat niet, en de afwijzing daarvan wordt door het begrip niet getemperd maar wel geamendeerd. Ook al is '*Tout comprendre est tout pardonner*' een beruchte drogreden, dat betekent niet dat 'niet-vergeven' ook 'niet-begrijpen' moet inhouden.

3. Bommen

Het is precies dit begrip dat het symboolterrorisme niet alleen voorstelbaar maakt, maar in zekere zin ook handelbaar en zelfs onderhandelbaar. De doelwitten ervan staan in een inhoudelijke relatie tot de doeleinden van het nagestreefde ideaal en vertonen daarmee een logische (maar, het zij nogmaals gezegd, daarmee nog geen *morele*) proportionaliteit. In de perverse logica daarvan opent zich een mogelijkheid van verstandhouding (tussen daders en overheden) waarin de politiek manoeuvreerruimte krijgt – ook al raakt ze daarmee onvermijdelijk zelf in conflict met haar eigen juridische én morele geweten. De moorddadigheid van de terrorist wordt er niet minder op wanneer men kan begrijpen waarom hij dit en niet een ander slachtoffer gekozen heeft. Hij blijft schuldig, ook al is hij in zijn cynisme nog niet monsterlijk geworden.

Het is precies in dit laatste aspect waarin het symboolterrorisme zich (bij alle continuïteit tussen die twee) van het massaterrorisme onderscheidt. Dat laatste heeft *iedere* grens van aanvaardbaarheid overschreden doordat het zich niet alleen geen enkele beperking in haar middel meer oplegt, maar vooral omdat het het menselijk leven *zelf* tot neutrale grondstof maakt van zijn handelen. Het negeert niet alleen de inwendige verbinding die het doel van de strijd moet verbinden met de *doelwitten* van de actie, maar abstraheert deze laatste geheel van iedere morele waarde. Voor het massaterrorisme bestaat er geen verschil tussen een opgeblazen gebouw of vliegtuig, en de dood van een willekeurig mens. Het is precies de ontkenning van het specifieke gewicht van deze *menselijkheid* die dit extremisme buiten iedere morele orde plaatst.

Daarmee schept het uiteraard ook voor de coherentie van zijn eigen positie een groot probleem. Het beroept zich immers altijd op de vervulling van een rechtvaardigheid, die het slechts door middel van gewapende strijd realiseerbaar acht. In het symboolterrorisme bestaat er nog een zekere proportionaliteit tussen doel en doelwit, zelfs wanneer het de *eerste* morele grens overschrijdt door mensenlevens te eisen (hoezeer de keuze van het slachtoffer ook nog door het doel verklaart – zij het nooit gewettigd – wordt).

In het massaterrorisme is deze proportionaliteit echter geheel zoek: niet alleen door de omvang van de slachting die het aanricht, maar ook en vooral doordat de rechtvaardigheid die het voor zichzelf opeist tegelijk door deze daad flagrant wordt ontkend en geschonden. Zelfs wanneer een dergelijke aanslag slechts één slachtoffer zou eisen, dan is het nog de *willekeur* ervan die, als de ontkenning van diens menselijkheid *tout court*,

een groter affront vormt voor het morele bewustzijn dan de gerichte aanslag, die in ieder geval nog bereid is de identiteit van zijn slachtoffer in ogenschouw en ernstig te nemen. In het laatste geval ligt het terrorisme in het verlengde van de politieke moord, zoals in Nederland het geval was bij de aanslagen op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. Het mas-saterrorisme lijkt zijn model daarentegen te ontlenuen aan de oorlogvoering, en in het bijzonder aan de twintigste-eeuwse wending daarin, die de burgerbevolking als geheel tot object van vernietiging maakte. Voorlopers heeft deze ontwikkeling uiteraard wel, in de tactiek van de ‘verschroeide aarde’ en zelfs in de massale terrorisering van het platteland tijdens de zestiende-eeuwse godsdienstoorlogen en vooral de Dertigjarige Oorlog in Duitsland in de daaropvolgende eeuw. Een directe en alomvattende vernietiging van steden *inclusief* hun bevolking werd echter pas mogelijk – en daarmee ook werkelijk – dankzij de twintigste-eeuwse technologie die in de Tweede Wereldoorlog kon worden aangewend voor het zaaien van ongericht en universeel verderf onder non-combattanten. De eerste stappen daarin werden gezet door nazi-Duitsland, onder andere met de vernietiging van Sheffield en Warschau, om tenslotte op veel groter schaal te worden beantwoord door de geallieerde luchtbombardementen op de Duitse steden en de nucleaire destructie van het Japanse Hiroshima en Nagasaki.

Het is niet verwonderlijk dat deze uitbreiding van legitiem geachte oorlogsdoelwitten na vijftig jaar voorwerp beginnen te worden van een politiek-morele discussie. Ten aanzien van de op Japan afgeworpen atoombommen konden die vragen al eerder worden gesteld, omdat het daarbij om een radicaal nieuwe technologie ging. De bombardementen op de Duitse steden bleven daarentegen, in hun relatieve technische continuïteit die de ongehoorde uitbreiding van schaal en verschrikking enigszins aan het oog onttrok, gedurende lange tijd onbesproken – ook al deed hun uitwerking feitelijk weinig onder voor die van het atoomwapen. De gerechtvaardigheid van de geallieerde oorlog, het Duitse initiatief in deze nieuwe tactiek en het morele zwart-wit waarbinnen de oorlogsfeiten lang tijd begrijpelijkerwijs werden gewogen, stonden een afstandelijker en neutrale beoordeling van deze luchtbombardementen lange tijd in de weg.

Wanneer deze hier ter sprake worden gebracht, is dat dan ook uitdrukkelijk niet ter verdediging van enig ‘revisionisme’ dat uit is op een andere verdeling of zelfs verlegging van de oorlogsschuld. Het gaat er slechts om dat deze nieuwe wending in de oorlogvoering en strategie duidelijk maakt hoezeer en langs welke lijnen de idee van willekeurige, massale destructie van menselijk leven in de loop van de twintigste eeuw sluipenderwijs aanvaardbaar is geworden. De Duitse en geallieerde bombardementen vormen daarbij het krijgsequivalent van de politiek van genocide die tegelijkertijd in de vernietingskampen van het nationaal-socialisme gestalte kreeg – maar die met de oorlogvoering geen *direct* verband hield.

Deze minachting voor het *specifieke* en individuele menselijke leven is op deze wijze, helaas, een van de meest problematische erfenissen geworden van de twintigste eeuw, met funeste consequenties voor moraal en moreel op mondiale schaal. In de opkomst van het massa-terrorisme heeft ze haar meest opvallende en daarmee schrikwekkende consequentie, dat vooralsnog met geen beschavingsoffensief of moreel reveil te keren lijkt. Met dit inmiddels cultureel ingekankerde cynisme zal de wereld weliswaar niet in het reine moeten komen, maar wel moeten leren leven. Onder een vastberaden en zo scherpzinnig mogelijke bestrijding van deze dreiging, zal ze tegelijkertijd zich moeten oefenen in een zekere gelijkmoedigheid ten aanzien van wat vooralsnog niet definitief

te voorkomen lijkt – zonder daarbij te vervallen in de lonkende uitersten van cynisme, onverschilligheid of wilde tegen-agressie.

4. Politiek

Enkele bemoedigende omstandigheden zijn daarbij wel te noteren. Om te beginnen vertoont het massaterrorisme nog een andere parallel met de totalisering van de moderne oorlogsvoering. Noch de een noch de ander blijkt er immers in te slagen de samenleving die zij op de korrel heeft daadwerkelijk te demoraliseren. De bombardementen van de Tweede Wereldoorlog hadden integendeel een averechts effect: zij versterkten de band van de bevolking met het bewind waartegen zij geacht werd in opstand te komen. Op dezelfde wijze leidt het terrorisme vaak eerder tot een grotere verbetering dan tot een vermurwing van de bevolking, en wint de zittende regering er over het algemeen een grotere afhankelijkheid mee.

Daartegenover staat dat uit dit dubbele fiasco zelden de juiste lessen worden getrokken. Tijdens de Servische oorlog maakten de VS opnieuw van bombardementen gebruik in haar poging de bevolking te bewegen tot een opstand tegen haar leiders – ook al waren deze aanvallen slechts tegen de infrastructuur van het land en niet tegen personen gericht. Het fiasco van het terrorisme is daarenboven nog ongemakkelijker, omdat de verharding die zij bij haar tegenstanders teweeg brengt haar in zekere zin in de kaart speelt. Terwijl de politieke doelen ervan steeds verder uit zicht raken, spint het voor zijn gewelddadige strijd garen bij de wederzijdse radicalisering die daarbij op gang komt. Hoe extremer de opstelling van het bewind dat het bestrijdt, des te legitiemer lijkt immers zijn eigen bestaan en optreden.

Dat veroordeelt ons eens te meer tot het taaie ongemak dat het hedendaagse terrorisme – in ieder geval in de westerse landen – is. Nemen we Spanje of het Verenigd Koninkrijk als voorbeeld van landen die sinds lang met dit verschijnsel hebben leren leven, dan zien we dat de regelmaat daarvan wordt ondergaan als een soort natuurverschijnsel waaraan men van lieverlede is gewend geraakt. De de realiteit van een land waarin af en toe een bom ontploft is – ondanks alle indrukwekkende protestmarsen - merkwaardig laconiek. Leven met een constant gevaar dat slechts af en toe acuut wordt, veroorzaakt een zekere achteloosheid. Op de langere termijn blijkt het nog het meest beangstigend te zijn voor mensen *elders*, wier waarneming niet door de onschuldige alledaagsheid wordt gecorrigéerd. Tenslotte is de kans door een aanslag te worden getroffen, vergeleken met het gevaar om te komen in het verkeer, verwaarloosbaar klein.

Toch blijft het in het geval van terrorisme niet bij een ontnuchterende risicoberekening. De schrikwekkendheid die ervan uitgaat is vooral van morele aard en deze stijgt in de confrontatie met de onverschilligheid van het massa-terrorisme tot de absolute afschuw, waarin het morele als het ware zijn nulgraad raakt. Het terrorisme plaatst de politiek dus voor de opgave het kwaad te bestrijden onder zijn meest onthutsende vorm, als volstrekte morele onverschilligheid, en tegelijk te erkennen dat deze diaboliek het masker is van een bizarre morele realiteit, die zich op grond van ideële of zelfs idealistische overwegingen gerechtigd acht tot de veronachtzaming van de grondslag van iedere moraal zelf: de erkenning dat een mensenleven nooit een neutraal gegeven of instrument kan zijn. Dit maakt een eenvoudige vergeldingsstrategie politiek weinig doeltreffend. Men kan

de daders liquideren, maar de wil waaruit hun daden voortkwamen laat zich niet zo gemakkelijk wegnemen. De strijd van hard tegen hard is weliswaar nodig, maar kan nooit afdoende en ook nooit totaal zijn.

Daarmee opent zich, tussen het militaire, morele en het juridische in, het terrein voor de politiek. Haar opdracht is niet het wenselijke maar het mogelijke, zoals Raymond Aron ooit in zijn discussie met het communisme heeft vastgesteld, en terwille van het tweede moet het eerste soms wat veren laten. Daarom zal de politiek *alle* wegen moeten bewandelen om het terrorisme in te dammen, ook al moet ze daarbij haar afschuw van dit absolute kwaad soms geweld aandoen. Ze moet niet zwichten voor terreur, maar wel weten te onderhandelen wanneer de tijd gekomen is. Ze weet immers dat ze met tegen-geweld haar doel nooit geheel zal bereiken.

Daarom zal de politiek soms amnestie moeten verlenen of misdaden ongestraft laten, wanneer dat de beëindiging van het geweld nader brengt. Tot haar eigen weerzin zal deze *Realpolitik* zich zelfs moeten uitstrekken naar het massaterrorisme, dat niet anders dan als een morele nulgraad moet worden beschouwd en als deze ontkenning van iedere morele *grondslag* zelfs aan gene zijde van goed en kwaad ligt. Haar morele gevoel – en des te meer dat van de slachtoffers – eist vergelding, en toch zal zij daaraan niet volledig kunnen toegeven. Wil zij het morele uiterste, dan zal ze *politiek* het optimale en misschien zelfs de zo verhoopte vrede verliezen – en zich ironisch genoeg al snel begeven in de logica van het terrorisme zelf dat ze bestrijden wil. Het is immers precies dit alles-of-niets dat dit laatste de driestheid geeft die het menselijk leven tenslotte ondergeschikt maakt voor de heiligheid van het doel. De politiek dient, met andere woorden, het prudente inzicht hoog te houden dat de wil die *alles* eist en daardoor nog veel meer verliest van oudsher reeds in een geliefd thema is in de tragische literatuur.

5. Infectie

Er is een tweede reden waarom de politiek zich tegenover het a-morele van de terroristische daad tot een zekere ‘immorele’ soepelheid moet dwingen. Wie zich verlaat op een grimmige oorlogsstrategie, zal al snel bezwijken onder de eigen logica daarvan. Clausewitz’ vaststelling dat de strijd de voortzetting is van de politiek met andere middelen, verkeert dan ongemerkt in haar tegendeel. Wanneer de *war on terror* haar metaforische karakter verliest en echt wordt, zal de regering zich van de weeromstuit gaan gedragen als een oorlogskabinet dat zelfs het recht aan de eisen van de strijd ondergeschikt maakt. De Amerikaanse *Patriot Act* heeft het juridische stelsel in de VS in veel opzichten in een verkapte vorm van oorlogsrecht getransformeerd.

Een dergelijke ontwikkeling gaat veel verder dan die van de staatsorde alleen. Ook de samenleving wordt door een dergelijke oorlogstoestand ontwricht. De beperking van burgerlijke vrijheden laat zich nu in de VS al voelen. Maar sluipender verhardt zich onder een dergelijke mobilisatie ook het maatschappelijk leven in zijn minder zichtbare dimensies. De alomtegenwoordige dreiging van terrorisme maakt iedereen verdacht en ondermijnt daarmee de gemeenschapszin die juist de basis van een effectieve bestrijding daarvan zou moeten zijn. Een dergelijk effect is onvermijdelijk, wanneer het diabolische onder een anoniem masker inbreekt in het meest alledaagse hart van de samenleving.

Paradoxaal genoeg is het terrorisme daarmee een veel grotere bedreiging dan de partij-gangers van de *war on terror* willen. Het bedreigt niet alleen onschuldige levens, maar ook en vooral de samenleving als geheel – wanneer deze zich door zijn a-morele absolute luetheid laat meeslepen. Wie oorlog voert, is tot veel bereid – en wie een absolute oorlog voert, offert desnoods *alles* op. In het ergste geval neemt de staat ook de *methoden* van zijn tegenstander over en omhelst hij een regime van terreur.

Oog in oog met het meedogenloze kwaad dat explodeert op het meest onverwachte moment en op de meest alledaagse plaats, staan politiek en samenleving voor de vuurproef waarin het erom gaat het hoofd niet te verliezen. Het plegen van verwoestende aanslagen is in de moderne samenleving helaas onthutsend simpel. De politiek moet deze zoveel mogelijk trachten te voorkomen, maar niet ten koste van zichzelf en van de vrije samenleving. Tegenover dat dilemma zit er – in de mate waarin het terrorisme wel het hoofd kan worden geboden maar het einde daarvan nooit kan worden gegarandeerd – weinig anders op dan gewend te raken aan dit schrijnende ongemak, dat desondanks onverteerbaar blijft.